

# Nederlands met Gebaren

M.W.M.P. Veldman-Das

Het Nederlands met Gebaren is één van de mogelijke communicatie ondersteunende middelen. In het Centrum Sint Marie is dit systeem uitgebreid geprobeerd. Wat zijn de ervaringen en welke problemen ondervonden men? En ten slotte: welke oplossingen zijn er gevonden?

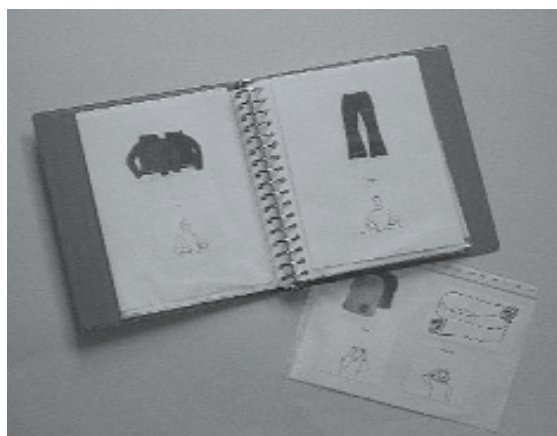
## Inleiding

Binnen Centrum Sint Marie, een instituut voor auditief en communicatief gehandicapten, worden reeds lange tijd ondersteunende communicatievormen aangewend, waar het Nederlands met Gebaren (NmG) er één van is.

In augustus 1986 startte een nieuwe leefgroep<sup>1</sup> rondom een groepje kinderen met stoornissen op het autistisch spectrum. Het leek zinvol om, naast andere visuele communicatiemiddelen zoals voorwerpen en foto's, ondersteunend aan de spraak gebaren aan te wenden. Hiervoor werd destijds gebruik gemaakt van de natuurlijke gebaren van Speth & v.d. Hoven (Speth, 1975), de Groningergebaren (Guyot) en gebaren van de Weerklank (Amsterdam). Al snel ondervonden we dat ondersteunende communicatiemiddelen als foto's en picto's een betere ondersteuning gaven dan de gebaren die we gebruikten. De gebaren bleken over het algemeen te abstract voor deze groep kinderen en werden onvoldoende communicatief aangewend.

De rol en het belang van ondersteunende gebaren voor andere groepen, met name de kinderen met slechthorendheid en/of spraaktaalstoornissen, werd steeds vaker besproken en uiteindelijk startte er in het schooljaar 1993-1994 een experimentele gebarenleefgroep. Deze leefgroep werd geformeerd rondom een drietal kinderen die een specifieke communicatieve ondersteuning nodig leken te hebben vanwege (zeer) ernstige spraaktaalproblemen, auditieve problemen en leerproblemen.

Een specifiek (communicatie)klimaat werd gecreëerd binnen de leefgroep en de school waarin deze kinderen verbleven. Voor de communicatie, volledig ingebed in het dagelijks handelen,



hield dit onder andere in dat de directe leefomgeving van de kinderen een uitnodigende en stimulerende attitude aannam en consequent gebruik maakte van visuele ondersteuning zoals voorwerpen, pictogrammen en ondersteunende gebaren. In die tijd bestond de populatie van Centrum Sint Marie voor

## Vershil NGt - NmG

NGt staat voor Nederlandse Gebarentaal.

De Nederlandse Gebarentaal is een zelfstandige taal met een geheel eigen grammatica en regels. Het is de natuurlijk ontstane taal van de doven en is niet afgeleid van het gesproken Nederlands.

NmG staat voor Nederlands met Gebaren.

Een gebarensysteem, waarbij simultaan aan de gesproken taal gebaren worden aangewend. De Nederlandse grammatica blijft behouden. Alleen de belangrijkste woorden uit een zin worden ondersteund door een gebaar; derhalve spreekt men bij NmG van een vrij gebarensysteem.

NmG 'leent' de gebaren uit het gebarenlexicon van de NGt en neemt tevens een aantal principes hiervan over.

een groot deel uit kinderen/jongeren met een auditieve handicap. Daarom werd wat betreft de ondersteunende gebaren gekozen voor het gebarenlexicon van de Nederlandse Gebaren-

## DE MEERWAARDE VAN GEBAREN IS DAT ZE ALTIJD INZETBAAR ZIJN EN MAKKELIJK SIMULTAAN AAN DE SPRAAK ZIJN AAN TE WENDEN

taal (NGt). Deze gebaren werden simultaan aan de gesproken taal aangewend. De orale communicatie bleef het uitgangspunt en de gebaren volgden daarom de grammatica en de structuur van de Nederlandse taal: het Nederlands met Gebaren (NmG) was een feit binnen Sint Marie (zie kader vorige pagina).

### Voordelen van gebaren

*Het vergroten van de 'verstaanbaarheid' van het kind.*

Wanneer een kind zich door gesproken taal onvoldoende kan duidelijk maken, kunnen ondersteunende gebaren een oplossing bieden in de communicatie.

*Het vergemakkelijken van het begrijpen van taal.*

Voor veel kinderen geldt dat de verbale input te weinig informatie geeft, niet alleen door slechthorendheid, maar ook door auditieve verwerkingsproblemen en/of taalbegripsproblemen. Vaak is het visuele kanaal bij deze kinderen sterker ontwikkeld en kunnen gebaren het begrijpen van taal vergemakkelijken. Voor een aantal gebaren geldt tevens dat ze de gegeven informatie concreter maken (vereenvoudigen).

Het gebruik van ondersteunende gebaren vertraagt bovendien het spreektempo, waardoor kinderen meer tijd hebben om informatie te verwerken.

*Het stimuleren van de communicatie.*

Wanneer een kind niet of nauwelijks spreekt, kunnen gebaren ingeschakeld worden om de communicatie tussen het kind en zijn omgeving op gang te brengen. Ook kan het zijn dat spreken voor het kind te emotioneel beladen is; gebaren kunnen dan de druk verminderen in de communicatie.

Ondersteunende gebaren kunnen tevens de groepscommunicatie beduidend vlotter doen verlopen en dus vergemakkelijken.

*Het vergroten van de woordenschat.*

Onderzoek bij kinderen met spraak-taalproblemen heeft uitgewezen dat het gebruik van ondersteunende gebaren een positieve invloed heeft op het onthouden en/of produceren van nieuwe woorden (Bode, 2002). Het effect van ondersteunende gebaren blijkt zowel te zien op de korte als op de wat langere termijn.

Er is nog onvoldoende bewijs geleverd om te kunnen vaststellen of het een meerwaarde heeft de kinderen te vragen de gebaren te imiteren bij het aanleren van nieuwe woorden, of dat het voldoende is als de gebaren alleen worden aangeboden simultaan aan de gesproken woorden.

*Het 'oplossen' van woordvindingsproblemen.*

Gebaren kunnen een strategie bieden bij kinderen met woordvindingsproblemen. Ook komt het voor dat een gebaar een woord kan helpen oproepen (cue).

### Waarom Nederlands met Gebaren?

Binnen Centrum Sint Marie worden zowel voor slechthorende als voor spraak-taalgestoorde kinderen naast ondersteunende gebaren ook vele andere ondersteunende communicatiemiddelen ingezet, zoals voorwerpen, foto's en pictogrammen. De meerwaarde van gebaren ten opzichte van deze vormen is dat ze altijd inzetbaar zijn en makkelijk simultaan aan de spraak zijn aan te wenden. Bovendien bieden ze een vlot hulpmiddel in de communicatie en kunnen ze de totale expressie van een kind vergroten. Hiertegenover staat dat gebaren in het algemeen van een hoger abstractieniveau zijn dan sommige andere ondersteunende communicatievormen en dat ze een vluchtig hulpmiddel bieden in de communicatie (afdeling logopedie Sint Marie, 1996).

In het kader staan een aantal voordelen van gebaren.

Gebaren bieden niet altijd een oplossing. Mogelijke contra-indicaties kunnen zijn: ernstige dyspractische problemen, ernstige problemen met de simultaneïteit of het niet accepteren

van de gebaren door het kind en zijn omgeving. Het is van groot belang steeds zorgvuldig af te wegen óf en welke vorm van ondersteunde communicatie gekozen wordt voor een bepaald kind.

### Scholing in Nederlands met Gebaren binnen Sint Marie

De medewerkers die werkzaam waren binnen de experimentele gebarenleefgroep en de leerkrachten van de school volgden een cursus Totale Communicatie bij de plaatselijke welzijnsstichting voor doven (Westeindo, Eindhoven). Later werd een gebarendocente aangetrokken. Zij verzorgde naast de basisgebarencursus ook een vaardigheidscursus voor de medewerkers.

Uitgangspunt van Centrum Sint Marie was dat het deel van de medewerkers dat vaak te maken had met kinderen 'verplicht' aan deze cursus deelnam. De logopedisten kregen en krijgen nog steeds, evenals de medewerkers van de gebarenleefgroepen, een voortdurende scholing in gebaren.

Toen het Nederlands Gebarencentrum (Bunnik) haar NGt-cursussen 'vertaalde' in NmG-cursussen, kon in het schooljaar 1999-2000 gestart worden met het aanbieden van de NmG-module 1 aan medewerkers. Ook worden er sindsdien met regelmaat gebarencursussen op maat en opfriscursussen aangeboden aan medewerkers van verschillende disciplines. Op het Centrum Sint Marie is divers materiaal aanwezig dat door de medewerkers gebruikt kan worden voor scholing in gebaren, zoals gebaren cd-rom's, videobanden en gebarentekeningen op het netwerk.

Jaarlijks worden er cursussen NmG aangeboden aan ouders, verzorgers en andere familieleden van de kinderen die behandeld worden op Centrum Sint Marie. Deze cursus omvat naast

## DE KINDEREN PRESTEERDEN BETER OP DE TAALTESTEN DIE AFGENOMEN WERDEN IN HET NMG

theorie en het aanleren van een basisgebarenlexicon, het zogenaamde 'technische' deel, ook een praktisch deel. Hierin gaat de aandacht uit naar de (ondersteunde) communicatie tussen de ouders en hun kind(eren). Tijdens dit praktische gedeelte brengen de ouders/familieleden samen met hun kind het geleerde in praktijk, door tijdens spelletjes en eet- en drinkmomenten de ondersteunende gebaren te gebruiken. Zij worden hierin begeleid door de cursusleiding.

Op dit moment vindt er binnen Centrum Sint Marie een discussie plaats hoe de expertise die de verschillende disciplines inmiddels hebben opgebouwd rondom NmG, verder ingezet kan worden, zowel intern als extern. Intern wordt bijvoorbeeld gedacht aan coaching van NmG-vaardigheden voor pedagogisch begeleiders van andere behandelgroepen; extern zou wellicht een cursus NmG voor belangstellenden aangeboden kunnen worden.

### Ervaringen tot nu toe

Het specifieke (communicatie)klimaat binnen de experimentele gebarenleefgroep heeft bewezen een goede ondersteuning te bieden voor de kinderen die er de afgelopen jaren zijn geplaatst. Dit bleek niet alleen uit klinische observaties maar ook uit testresultaten. De kinderen presteerden beter op de taaltesten die afgenomen werden in het NmG. Bij sommige kinderen was een groei waarneembaar in hun taalontwikkeling, daar waar eerder sprake leek te zijn van een plafondeffect. Voor een aantal oudere kinderen startte een tweede gebarenleefgroep omdat ook zij hiervan zouden kunnen profiteren.

Het NmG behoort tot het basisklimaat van diverse behandelgroepen van Centrum Sint Marie. Binnen deze groepen wordt het veelal minder intensief aangeboden dan binnen de gebarengroepen.

Voor de kinderen die de laatste jaren zijn geplaatst in de gebarenleefgroepen geldt dat zij meestal pas op lagere schoolleeftijd te maken kregen met ondersteunende gebaren. Het betreft zowel (ernstig) slechthorende kinderen als kinderen met een ernstige spraak-taalproblematiek met vrijwel allen een bijkomende leerproblematiek ((z)mlk).

Bij een aantal van deze kinderen zagen we dat ze na plaatsing in de gebarenleefgroep vrijwel automatisch, zonder specifieke training, NmG als actieve communicatievorm gingen aanwenden. Dit automatisme gold voornamelijk voor de slechthorende kinderen en minder voor de spraak-taalgestoorde kinderen.



Bij deze laatste groep was vaak wél specifieke gebarentraining vereist. Het viel vooral op dat ze pas dān gebaren gebruikten wanneer ze merkten door gesproken taal alleen onvoldoende verstaanbaar te zijn.

Waarschijnlijk blijven de spraaktaalgestoorde kinderen hun voorkeur leggen bij orale communicatie en hebben zij voortdurend het model van de volwassene nodig om actief te blijven gebaren. In een omgeving waarin geen gebaren worden gebruikt laten deze kinderen de gebaren veelal achterwege.

De groep kinderen met een spraak-taalproblematiek betrof voor een deel kinderen met dyspractische en planningsproblemen. Deze problemen bemoeilijkten de motorische uitvoering van de gebaren. Ook het plannen van meerdere gebaren achter elkaar verliep soms moeizaam.

Bij de ernstig slechthorende kinderen valt op dat zij in de communicatie met groepsgenootjes meer richting NGt dan NmG communiceren; zij spreken minder en het lijkt erop alsof ze sneller gebaren.

Bij sommige kinderen bleek uit observatie, dat wanneer zij werden benaderd door de gesprekspartner middels NmG, zij

aandachtiger en beter geconcentreerd reageerden dan wanneer zij werden benaderd middels gesproken taal alleen. De oorzaak hiervan lijkt te liggen in het feit dat enkel gesproken taal te moeilijk, te abstract voor hen is. Bij een aantal kinderen zagen we vooral dán de onzekerheid groeien.

Vanwege het voortdurende visuele aspect verloopt bovendien het communiceren in groepsverband beduidend vlotter. Miscommunicatie treedt minder vaak op wanneer de taal wordt ondersteund met gebaren. Hierdoor nemen de kinderen een actievere rol in de communicatie in groepsverband.

Concluderend kunnen we stellen dat vrijwel alle kinderen uit de gebarenleefgroep steun ondervinden aan gebaren in de communicatie. NmG vergemakkelijkt het begrijpen van taal, waarschijnlijk omdat het visuele kanaal bij de kinderen in het algemeen beter ontwikkeld is dan het auditieve.

De directe omgeving van de kinderen verstaat hen beter als zij de ondersteunende gebaren actief aanwenden in de communicatie.

Binnen één van de gebarenleefgroepen werden observatie-

geen plaats is of doordat het kind niet past binnen de huidige populatie van de groep/klas.

Een oplossing die we hiervoor gevonden hebben is om de medewerkers van de behandelgroep waarin het kind dan wél zal verblijven zo snel mogelijk (opnieuw) te scholen in NmG en hen gebarencursussen op maat aan te bieden. Bovendien is er binnen het behandelteam van de betreffende groep ruimschoots aandacht voor het omgaan met NmG binnen de groep. Het is van groot belang dat de ondersteunende gebaren '24 uur' per dag worden gebruikt. Nieuwe medewerkers en stagiaires van de gebarengroepen worden zo snel mogelijk geschoold in ondersteunde communicatie in het algemeen (waaronder dus ook NmG). Hiervoor is een protocol ontwikkeld.

Voor het starten van NmG is het van groot belang de ouders en eventueel andere familieleden van het kind snel te scholen in NmG. Het is echter niet altijd mogelijk de ouders meteen een gebarencursus aan te bieden. Als tussenoplossing bieden we de ouders soms aan om een aantal individuele gebarensessies te volgen. Ook kan er aan ouders een gebarenvideoband of een gebarenmap meegegeven worden. We zorgen voor transfer van de aangeleerde gebaren van het kind, middels overdrachtsmapjes met foto's van de gebaren en/of gebarentekeningen. Tevens maken we de ouders attent op het bestaan van de gebaren cd-rom's van de Nederlandse Stichting voor het Dove en Slechthorende Kind (NSDSK) en het Nederlands Gebaren centrum (Gids).

#### *Acceptatie van gebaren*

Soms stuiten we op het probleem dat ouders niet wensen dat er voor hun kind gekozen wordt voor NmG. Dit kan doordat ouders onvoldoende op de hoogte zijn over wat het inhoudt, hoe het er uitziet en wat voor gevolgen het kan hebben. Ook komt het voor dat allochtone ouders moeite hebben met het accepteren van gebaren. Mogelijk speelt een cultuuraspect hierbij een rol: gebaren worden niet voor vol aangezien. Het is van groot belang met ouders in gesprek te gaan en de discussie rondom NmG aan te gaan, alvorens daadwerkelijk de keuze te maken voor NmG voor een kind. Mede met dit doel werd de checklist gebaarvaardigheid ontwikkeld.

Behalve dat ouders problemen kunnen hebben met de acceptatie van gebaren, kan dit ook voor het kind een probleem zijn. Kun je bij oudere kinderen hierover vóóraf in discussie gaan, bij jongere kinderen wordt dat meestal pas áchteraf duidelijk.

#### *Meetbaarheid*

Momenteel is het niet mogelijk om te meten of een kind daadwerkelijk profiteert van het gebruik van NmG. Er bestaan (nog) geen testen om dit objectief te kunnen meten (Lutje Spelberg, 2001).

Om toch enigszins een beeld te krijgen van de taalontwikkeling worden een aantal bestaande taaltests afgenomen in NmG (zoals de TAK, Reynell en Schlichting), soms nadat ze eerst in

## HET IS VAN GROOT BELANG DAT DE ONDERSTEUNENDE GEBAREN 24 UUR PER DAG WORDEN GEBRUIKT

lijsten voor de kinderen bijgehouden; onderdelen als humeur, uiterlijk, initiatief tot communiceren en moeite doen om zich duidelijk te maken werden geobserveerd en gerapporteerd. De uiteindelijke conclusie is dat consequent gebruik van NmG het welbevinden van de kinderen verbetert.

Voor de genoemde groep kinderen blijft echter gelden dat ook andere ondersteunende visuele communicatiemiddelen (zoals voorwerpen, plaatjes en schriftbeeld) van groot belang zijn en blijven in de communicatie, zeker wanneer het niet alledaagse of moeilijke informatie betreft.

### **Problemen en oplossingen**

#### *Het 24-uursaspect*

Wanneer de keuze is gemaakt voor NmG, is het van groot belang dat het kind ook werkelijk met anderen, zowel met volwassenen als met kinderen kan communiceren op deze manier. Voor een kind dat de gehele week verblijft op het Centrum wordt dan gekozen voor een, eventueel tijdelijke, overplaatsing naar een gebarengroep. Daar waar mogelijk wordt het op school ook in een gebarenklas geplaatst.

Hier stuiten we soms op het probleem dat zo'n overplaatsing op dat moment niet tot de mogelijkheden behoort, doordat er

gesproken taal alleen zijn afgenomen. Wetende dat er vervolgens geen normering aan gekoppeld kan worden, levert het toch een aantal relevante gegevens op, zoals dat het kind middels visuele ondersteuning meer informatie oppikt, alerter reageert of dat het kind makkelijker tot imitatie komt.

#### *Communicatie buiten de directe leefomgeving*

We hebben ondervonden dat buitenstaanders de gebaren uit het gebarenlexicon van de Nederlandse Gebarentaal niet of onvoldoende begrijpen. Hierdoor kan een kind problemen ervaren in de communicatie wanneer het in contact komt met personen buiten de directe leefomgeving. We proberen de kinderen dan ook zoveel mogelijk te stimuleren in dat geval andere ondersteunende vormen in te schakelen, zoals aanwijzen, tekenen en schrijven.

#### *Motoriek*

Ook krijgen we te maken met dyspractische kinderen voor wie de gebaarmotoriek te veeleisend is (Dijk, 1995). In dat geval proberen we de gebaren te vereenvoudigen, bijvoorbeeld door makkelijkere handvormen te gebruiken of slechts de meest belangrijke woorden uit de zin te gebaren. Soms wordt de fysiotherapeut of ergotherapeut ingeschakeld om de fijne motoriek en de planning, nodig voor de gebaren, te oefenen.

## **De checklist gebaarvaardigheid<sup>2</sup>**

Om beter vooraf te kunnen beslissen of Nederlands met Gebaren, als actieve ondersteunende communicatievorm, al dan niet een goede ondersteuning in de communicatie voor een kind kan zijn, is er onlangs binnen Centrum Sint Marie door de afdeling logopedie in samenwerking met de fysiotherapeut en de ergotherapeut, een checklist gebaarvaardigheid ontwikkeld (Veldman, 2001).

### **De checklist gebaarvaardigheid**

Het *testgedeelte* omvat drie onderdelen, namelijk gebarenbetekenis en gebarengeheugen, imitatie van gebaren, en visuele waarneming en visuele verwerking. Bij het onderdeel gebarenbetekenis en gebarengeheugen wordt geobserveerd hoe het kind betekenis verleent aan gebaren (gebaren uit het gebarenlexicon van de Nederlandse Gebarentaal) en hoe het kortetermijngeheugen voor gebaren is. Tijdens het onderdeel imitatie van gebaren wordt het kind gevraagd verschillende gebaren en gebarenreeksen te imiteren, welke onder andere gescreend worden op de basiselementen van gebaren zoals handvorm, plaats van het gebaar, palm- en vingeroriëntatie en beweging (Schermer, 1991). Tevens wordt de mimische expressie van het kind geobserveerd.

Om meer informatie te verkrijgen over de visuele waarneming en de visuele verwerking wordt onder andere verwezen naar de MVPT-R (Motor Free Visual Perception Test) en naar een taak waarmee het visueel-sequentieel geheugen wordt getest.

Het testgedeelte kan worden afgenomen door de logopedist in samenwerking met de fysiotherapeut of ergotherapeut.

De *vragenlijst* bevat vragen met betrekking tot acceptatie van ondersteunende gebaren. De lijst kan worden voorgelegd aan de ouders en daar waar mogelijk ook aan het kind zelf.

De *observatielijst* moet door de directe leefomgeving van het kind worden ingevuld. Deze lijst brengt in kaart of de 'randvoorwaarden' (zoals visus, motoriek) met betrekking tot het gebruiken van ondersteunende gebaren voldoende zijn.

De *beoordeling*. De score die behaald wordt op de verschillende onderdelen van de checklist levert aanknopingspunten op voor de communicatieve aanpak.

Er worden aanbevelingen gedaan die voortvloeien uit de behaalde scores op het testgedeelte en de antwoorden op de items van de vragen- en observatielijst.

Het *stappenplan* vermeldt de stappen die genomen kunnen/moeten worden na de afname van het testgedeelte, de vragenlijst en observatielijst. Begonnen wordt met het vermelden van de conclusie.

Doelen van de checklist:

1. Kunnen voorspellen of NmG een juiste manier van ondersteuning kan bieden voor een kind (als actieve communicatievorm).
2. In kaart brengen of NmG door de directe leefomgeving en door het kind zelf geaccepteerd wordt als ondersteunend communicatiemiddel en in kaart brengen of de directe leefomgeving van het kind mee kan/wil werken aan het stimuleren van deze manier van communiceren.
3. Bepalen óf en welke aanpassingen men mogelijk moet maken wanneer men NmG verkiest als actief hulpmiddel in de communicatie.

De checklist is ontwikkeld voor slechthorende en spraaktaalgestoorde kinderen vanaf 2 1/2 jaar, die mogelijk voor het eerst te maken gaan krijgen met NmG, vanwege niet of nauwelijks spreken en/of zeer onverstaanbaar spreken. De checklist kan ook voor andere groepen worden gebruikt, zoals verstandelijk gehandicapten.

### **Conclusie**

Binnen Centrum Sint Marie blijkt


een grote groep van de kinderen met spraaktaalproblemen en/of slechthorendheid te profiteren van Nederlands met Gebaren. Derhalve behoort NmG tot het basisklimaat van een groot aantal behandelgroepen.

De positieve invloed die de ondersteunende gebaren hebben is vooral merkbaar binnen de alledaagse communicatie, maar is beperkt objectief meetbaar.

Daar het gebruik van NmG met name bij kinderen met een spraak-taalproblematiek (nog) geen vanzelfsprekendheid is, is het van groot belang dat de logopedist in gesprek blijft met de omgeving van het kind. Ook het alert zijn op het onderhouden van geleerde vaardigheden met betrekking tot NmG door personen uit deze omgeving, is een belangrijke taak van de logopedist.

### Samenvatting

Als ondersteunend communicatiemiddel is het Nederlands met Gebaren (NmG) ingevoerd binnen Centrum Sint Marie, een instituut voor auditief en communicatief gehandicapten. De ontwikkeling hiervan en de ervaringen hiermee binnen de gebarenleefgroepen worden beschreven.

Om beter vooraf te kunnen bepalen of NmG als actieve communicatievorm een adequate manier van ondersteuning kan bieden in de communicatie, werd de checklist gebaarvaardigheid ontwikkeld. 

### Summary

Signed Dutch (NmG) has been introduced as a supporting communication device within the Centrum Sint Marie, an institute for people with a hearing problem and/or a communication handicap. The development of this system and the experiences within the groups are described. A checklist has been developed in order to determine in advance if Signed Dutch can adequately support verbal communication.

### Keywords

signed Dutch, hearing disorder, speech- and language disorder

### Auteur

M.W.M.P. Veldman-Das, logopediste-gebarendocente

### Correspondentieadres:

Sint Marie, centrum voor auditief en communicatief gehandicapten, Postbus 1447, 5602 BK Eindhoven

Tel.nr: 040-2413515

E-mail: info@sintmarie.nl

### Literatuur

- Afdeling logopedie Sint Marie (1996). Conceptnotitie gebaren Instituut Sint Marie. Eindhoven.
- Bode, D. (2002). Het oog wil ook wat; het effect van gebaren bij kinderen met spraak- en taalproblemen. Nijmegen.
- Dijk, J., Vermeulen, L. (1995). Ondersteunde communicatie voor ernstig slechthorende kinderen en voor ernstig spraak-taalgestoorde kinderen. *Veboss*, 2, 13-16.
- Lutje Spelberg, H., Mundt, R.L. (2001). Het meten van taalbegrip bij slechthorende kinderen. *Stem-, Spraak- en Taalpathologie*, 2, 110-119.
- Nederlands Gebarencentrum (1993). Basiscommunicatiecursus; cursusboek voor cursisten. Bunnik.
- Nederlands Gebarencentrum (1997). Cursus Nederlands met ondersteunende Gebaren voor het onderwijs. Bunnik. NSDSK/ Dovenraad (1988). *Handen uit de mouwen*. Amsterdam.
- NSDSK (1989). Basisgebarenschat. Amsterdam.
- Schermer, T., Fortgens, C. (1991). *De Nederlandse Gebarentaal*. Amsterdam: van Tricht Uitgeverij.
- Speth, L., Hoven M. v.d. (1975). *Spreken met het lichaam*. Lochem: De Tijdstroom B.V.
- Veldman, M., Linden H. v.d. (2001). Checklist gebaarvaardigheid. Eindhoven.
- Weerklink (1996). *Communiceren met gebaren*. Utrecht: de Tijdstroom.

<sup>1)</sup> Een leefgroep, ook behandelgroep genoemd, bestaat uit een aantal kinderen/jongeren met dag(deel)- of 24-uursopname, welke begeleid/behandeld worden door een behandelteam, bestaande uit pedagogisch begeleiders, een orthopedagoog, een clusterhoofd en andere disciplines, zoals een ouderbegeleider en een logopedist.

<sup>2)</sup> Geïnteresseerden kunnen contact opnemen met de auteur.